

चाँदबिबी (इ. स. १५४७ ते इ. स. १५९९) :

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासावर आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटवणाऱ्या कर्तबगार स्त्रियामध्ये चाँदबिबीचे नाव उच्च स्थानावर आहे. तिने आपल्या कर्तृत्वाने निजामशाही आणि आदिलशाही कारभारावर आपला प्रभाव पाडलेला होता. आपले माहेर आणि सासरचे नाव उज्वल करण्याचे काम तिने केले आहे. दक्षिण भारतातील बहामनी सत्तेचा शेवट झाल्यानंतर स्वतंत्र पाच शाह्यांची निर्मिती झाली. इ. स. १४९० मध्ये अहमद निजामशाहाने निजामशाहीची स्थापना केली. पुढे या घराण्यात होऊन गेलेल्या सुलतानानी या सत्तेचा विस्तार करून दक्षिणेत नावलौकिक मिळविला. या सत्तेच्या स्थापनेपासून ते ल्हासापर्यंत या घराण्यात अनेक कर्तबगार सुलतान होऊन गेले. या सर्वांमध्ये चाँदबिबीचे स्थान वरच्या दर्जाचे आहे. आजही भारतातील कर्तबगार स्त्रियांमध्ये तिचे नाव मोठ्या गौरवाने घेतले जाते..

चाँदबिबीच्या काळातील सय्यद अली तबातबा आणि फेरिश्ता या इतिहासकारांनी तिच्या कार्याची प्रशंसा केलेली आहे. फेरिश्ताने 'गुलशन ई- इब्राहिमी' या ग्रंथात तिच्याविषयी गौरवोद्गार काढले आहेत. कर्नल मिडोज टेलर यानी तिच्यावर 'नोबल क्विन' ही तीन खंडाची कादंबरी लिहिली आहे. एलफिन्स्टन व अटानियो फ्रेझर यांनीही आपल्या इतिहासग्रंथांमध्ये तिच्या कार्याची नोंद घेतलेली आहे. इतकेच नाही तर विजापूरचा इब्राहिम आदिलशाहा दुसरा याची तिच्यावर कविता जगप्रसिद्ध आहेत.

१) जन्म, बालपण आणि विवाह :

हुसेन निजामशाहाची पत्नी खुतजा हिच्यापोटी इ. स. १५५० मध्ये चाँदबिबीचा जन्म झाला, अशी माहिती काझी शहाबुद्दीन याने तारीख-इ-शहावी या ग्रंथातून दिलेली आहे. पण काही इतिहासकारांच्या मते तिचा जन्म सन १५४७ मध्ये झाला असावा. बालपणी ती आपला बहुतांश वेळ शिकार आणि लष्करी प्रशिक्षणामध्ये घालवत असे तिला सतारवादन, गीत गायन तसेच चित्रकलेची विशेष आवड होती. तिने अरबी, फारसी, तुर्की, मराठी, कन्नड इत्यादी भाषा अवगत केल्या होत्या. हुसेन निजामशाहाने आपल्या कन्येचा विवाह आदिलशाही सुलतान अली यांच्याबरोबर इ. स. १५६२ मध्ये घडवून आणला होता. त्यानंतर ती बिजापूरला गेली.

२) विजापूरच्या प्रशासनातील कार्य :

चाँदबिबीने आपला पती अली आदिलशाहाला राज्यकारभारात मदत करायला सुरवात केली. आदिलशाहीला त्रास देणाऱ्या विविध टोळ्यांशी संबंध सुधारले मांडलिक राजावर वचक निर्माण केला. या माध्यमातून ति आपल्या राज्यामध्ये शांतता निर्माण केली. ती जनकल्याणाच्या कामामध्ये उत्साहाने सहभागी होत असे. ही गोरगरीबांना मदत करीत असे. यामुळे विजापूरच्या जनतेमध्ये ती अत्यंत लोकप्रिय बनली. चाँदबिबीचा पती अली आदिलशाहा याचा इ. स. १५५० मध्ये मृत्यू झाला. चाँदबिबीला मुलबाळ नसल्यामुळे तिचा पुतण्या इब्राहिम याला गादीवर बसविण्यात आले. तो केवळ नऊ वर्षांचा होता. त्याच्या शिक्षण व संगोपनाची जबाबदारी चाँदबिबीवर होती. ही जबाबदारी तिने कार्यक्षमपणे सांभाळली. राज्याची सुत्रे प्रतिनिधी कामिलखानाकडे होती. त्याने दडपशाहीचा वापर करून राज्याची सुत्रे आपल्या हाती घेतली व तो चाँदबिबीला देखील अपमानास्पद वागणूक देऊ लागला. त्यामुळे ती संतप्त बनली. तिने कामिलखानाला सत्तेवरून दूर करण्यासाठी किश्वरखानाला जवळ केले. पण किश्वरखानाने कासिमखानाचे अनुकरण करून अनियंत्रितपणे राज्यकारभार करण्यास सुरवात केली. तेव्हा चाँदबिबीने मुस्तफाखानाला पुढे आणण्याचा प्रयत्न केला. किश्वरखानाला याची कल्पना येताच त्याने मुस्तफाखानाला ठार मारले. यामुळे चाँदबिबी व किश्वरखान यांच्यात वितुष्ट निर्माण झाले किश्वरखानाने चाँदबिबीवर तिचा भाऊ मुर्तजा निजामशाहाला बिजापूरकर आक्रमण करण्यासाठी प्रवृत्त केल्याचा आरोप करून कैद केले तिला अत्यंत अपमानित करून सातारच्या किल्ल्यात डांबण्यात आले. राणीच्या अपमानामुळे सरदार इखलासखान व सरदार मंडळी संतप्त झाली आणि त्यांनी किश्वरखानाला सत्तेवरून दूर करण्याचा निश्चय केला. हे समजताच किश्वरखानाने अहमदनगरकडे पलायन केले. इखलासखान विजापूरचा प्रतिनिधी बनताच त्याने चाँदबिबीची कैदेतून मुक्तता केली. याचवेळी विजापूर दरबारात हबशी आणि दख्खनी सरदारामध्ये भांडणे सुरू होती. त्याचा फायदा घेण्यासाठी बन्हाड, अहमदनगर व गोवळकोंड्याच्या सुलतानानी विजापूरवर हल्ले सुरू केले. या कठिण प्रसंगी चाँदबिबीने विजापूरच्या संरक्षणाची चांगली व्यवस्था केली. प्रचंड पाऊस आणि अधार असतानाही आपल्या चौक्यांना भेटी देऊन सैन्याचे मनोधैर्य वाढविले. शत्रूसैन्य साठ फुटाची तटबंदी उध्वस्त करण्यात यशस्वी झाले. चाँदबिबीने ताबडतोब कोसळलेली भिंत उभी केली. हे काम संपेपर्यंत ती स्वतः हजर होती तिने मराठी सैन्याची मदत मिळविली. विजापूरी सरदार दिलावरखानाच्या सैन्याने शत्रूपक्षाचा पराभव केला. त्याने राज्याचा वजीर इकलासखान याला कैद करून त्याचे डोळे काढले. त्याने राज्याचे प्रतिनिधीपद स्वतःकडे घेतले. अनेक सरदाराना कैद केले, अनेकांना ठार मारले. पुढे त्याने सन १५८४ मध्ये इब्राहिम आदिलशाहाची बहिण खदिजा हिचा विवाह मुर्तजा निजामशाहाचा मुलगाहुसेन यांच्याबरोबर घडवून आणला. खदिजाबरोबर तिची चुलती चाँदबिबी भावाच्या भेटीसाठी अहमदनगरला निघाली.

३) निजामशाही वाचविण्याचे प्रयत्न

चाँदबिबीची सर्वात मोठी कामगिरी म्हणजे मुलीचे केलेले संरक्षण हो इब्राहिम निजामशाहाच्या काळात अहमदनगर दरबारात कट कारस्थानांना ऊत आलेला होता. त्यातच बिजापूरशी झालेल्या युद्धात निजामशाहा मारला गेला. त्यानंतर निजामशाही दरबारात गोंधळ व अराजक निर्माण झाले. त्यातच बादशाहाचा अकबर आज्ञेवरून राजपुत्र मुरादच्या नेतृत्वाखाली मुघल सैन्य अहमदनगरवर चालून आले. त्यामुळे निजामशाहीसमोर मोठे संकट उभे राहिले. त्यावेळी निजामशाहीतील सरदारांनी पत्रे पाठवून चाँदबिबीला विनंती केली की तिने अहमदनगरला यावे, सरदारांना एकत्रित करून अहमदनगरचे संरक्षण करावे. अशा कठिण प्रसंगी चाँदबिबीने दक्षिणेत येण्याचा निर्णय घेतला.

निजामशाही दिवाण मिया मंजूने अहमद यास नगरच्या गादीवर बसविले होते. चाँदबिबीने इब्राहिमशाहाचा दुसरा मुलगा बहादूर यांची बाजू घेतली. त्याला गादीवर बसविण्याच्या व मुघलापासून निजामशाहीचे संरक्षण करण्याच्या कामास ती लागली. इखलासखान, नेहगखान व मिया मंजू हे सर्वजण निजामशाहीची सत्ता मिळविण्यासाठी प्रयत्नशिल होते. आपल्या संबंधित व्यक्तीला गादीवर बसविण्यासाठी ते धडपडत होते.. खाराने मोगली सैन्याची फळी फोडून किल्ल्यामध्ये प्रवेश केला आणि तो राणीस येऊन मिळाला. राजपुत्र पुराने नगरच्या किल्ल्याला वेढा दिलेला होता. दिवसेंदिवस वेढा अधिक कडक होत होता. याप्रसंगी आदिलशाहा व कुतुबशाहा यांची मदत मिळविण्यासाठी मिया मंजू तिकडे रवाना झाला. त्याने आपल्या बरोबर सुलतान अहमद याला घेतले होते. ज्याक्षणी त्याने किल्ला सोडला, त्याचक्षणी चाँदबिबीने किल्ल्याच्या संरक्षणाची सूत्रे आपल्या हाती घेतली. चाँदबिबीने राजपुत्र बहादुरला 'निजामशाहा' म्हणून घोषित केले, तिने दरबारातील सर्व मनसबदारांना विशेषतः दख्खनी आणि हबशी यांना एकत्र आणले. हबशींचे प्रमुख नेते मुजाहिदीन समशेदखान, अफझलखान बोरिशी, मुहम्मद जमान तसेच दक्षिणी मुसलमान नेता मुहम्मदखान या सर्वांना आपल्या बाजूला वळविले. मुहम्मदखानाकडे मुख्य प्रधानपद देऊन त्याच्यावर किल्ल्याच्या संरक्षणाची जबाबदारी सोपविली. शहरातील प्रजेच्या संरक्षणाची जबाबदारी समशेरखानाकडे देण्यात आली. तिने आपल्या सैन्यामध्ये नवा जोश व उत्साह निर्माण केला.

मुघल सैन्याने अहमदनगरच्या किल्ल्याला चारी बाजूनी वेढा दिलेला होता. राजपुत्र मुराद स्वतः बेडा लढवत होता. चाँदबिबीने किल्ल्याच्या संरक्षणाची जय्यत तयारी केली होती. ती रात्रदिवस किल्ल्याच्या साक्षरासाठी झटत होती याचवेळी आदिलशाही व कुतुबशाही फौजा राणीच्या मदतीसाठी येत पाहून राजपुत्र मुरादरे किल्ल्याची तटबंदी उध्वस्त करण्यासाठी सुरंग खोदले. सुरंगाचा स्फोट झालेनंतर ढासळलेल्या तटातून आपले सैन्य किल्ल्यात घुसवावे अशी योजना आखली तेव्हा चाँदबिबीने आपल्या सैन्याला हे सुरंग नष्ट करण्याचे आदेश दिले व ती स्वतः त्याच्याबरोबर काम करू लागली. दोन सुरंग नष्ट करण्यात सैन्य यशस्वी झाले. पण तिसऱ्या सुरंगाचा स्फोट झाला. तटाची एक बाजू उध्वस्त झाली, अनेक सैनिक ठार झाले हे पाहूनअधिकाऱ्यांनी पलायन करायला सुरवात केली व राणीलाही पलायन करण्यास सांगितले. तेव्हा राणीने अंगावर चिलखत चढविले आणि हातात नंगी तलवार घेऊन ती जेथे खिंडार पडले आहे, तिथे धावत गेली. राणीचे धाडस पाहून पळणारे सैनिक माधारी फिरले व त्वेषाने लढू लागले. मुघल सैन्याने खिंडार पडलेल्या ठिकाणी तोफा डागल्या, त्यात किल्ल्याची तटबंदी ढासळली. चाँदबिबी तटाच्या तोंडाशी उभे राहून मुघल सैन्याला कापून काढू लागली. राणीने तटाची भिंत बांधण्याचे आदेश दिले. कुशल कारागिरांनी थोड्याच काळात भिंत बांधून काढून मुघलांचा रस्ता बंद केला. मुघल सैन्य पुन्हा पुन्हा किल्ल्यावर चालून येत होते. परंतु तितक्याच वेळा निजामशाही सैन्य बंदुका व तोफा यांचा भडीमार करून हल्ले परतवून लावत होते. किल्ल्याभोवतालचा खंदक मुघल { सैनिकांच्या प्रेतांनी भरून गेला होता. चाँदबिबी व तिच्या सैन्याने मोठ्या शौर्याने सर्व हल्ले परतवून लावले. मुघलांपुढे आपला टिकाव लागणार नाही, हे ओळखून राणीने बिजापूरकडे मदत मागितली त्या बिजापूरी सरदार सोहेलखान आपले सैन्य घेऊन निघाला. ही बातमी मोगलांना समजली, त्यातच किल्ला घेण्यात अपयश आल्यामुळे मुघल सैन्य निराश बनले होते. तेव्हा राजपुत्र मुरादने तहाची बोलणी सुरू केली. त्यांच्यामध्ये १४ मार्च १५३६ रोजी तह झाला. त्यानुसार मुघलांनी बहादुरशाहाला निजामशाहा म्हणून मान्यता दिली, निजामशाहीतील वऱ्हाड प्रांत मुघलांना देण्यात आला. राजपुत्र मुराद हा चाँदबिबीचे असामान्य शौर्य व पराक्रम पाहून थक्क झाला. व तिला 'चाँद सुलताना' असा किताब दिला. त्यानंतर मुघल सैन्य अहमदनगरचा वेढा उठवून बऱ्हाडकडे निघून गेले.

४) निजामशाही वाचविण्याचे अखेरचे प्रयत्न

मुघली सैन्याच्या रूपाने एवढे मोठे संकट राज्यावर आले असून सुद्धा निजामशाही सरदार आपापसात भांडतच होते. त्यांना गप्प करण्यासाठी व राज्यकारभार सुरळीत करण्यासाठी राणीने आपला पुतण्या इब्राहिम आदिलशाहकडे मदत मागितली. मिया मंजू याची समजूत घालून त्याला बिजापूरला पाठविले. इकलासखानाशी समझोता घडवून आणला. मुहम्मदखान याची वजीर म्हणून नेमनूक केली.

परंतु त्याने सर्व कारभार बळकाविला. त्यामूळे चाँदबिबीने इब्राहिम आदिलशाहाची मदत मागितली. त्याप्रमाणे सोहेलखान आपले सैन्य घेऊन आला व त्याने अहमदनगर किल्ल्याला वेढा दिला. तेव्हा वजीर मुहम्मदखानाने मोगल अधिकारी खान-ए-खानान यास नगरवर हल्ला करण्यासाठी बोलाविले. तेव्हा सर्व सरदारानी मिळून मुहम्मदखानास पकडून राणीच्या स्वाधिन केले. मुघलांच्या विरुद्ध लढण्यासाठी राणीने मोठा फौज उभी केली व आदिलशाहा आणि कुतूबशाहाकडे मदत मागितली. आदिलशाहाने सोहेलखान नावाचा सेनापती व कुतूबशाहाने मुहम्मद कुली सुलतान याच्या नेतृत्वाखाली सैन्य रवाना केले. उभयतामध्ये गोदावरी तिरी सोनपत येथे घनघोर लढाई झाली (१६ जानेवारी १५९७) या लढाईमध्ये आदिलशाही सरदार सोहेलखान याने मोठा पराक्रम गाजविला. चाँदबिबीने निजामशाही वाचवण्यासाठी निकाराचा लढा दिला पण या युद्धात मित्र सैन्याचा पराभव झाला. मुघल सैन्य विजयी झाले.

५) चाँदबिबीचा अखेर :

पराभवानंतर देखिल आदिलशाहा व कुतूबशाहा यांना चाँदबिबीस सर्वतोपरी मदत केली. आता मुघलआक्रमणाचा दबाव वाढत चालला होता. याचवेळी चाँदबिबी आणि नोहेगखान यांच्यातील मतभेद तीव्र झाले होते, याचा फायदा मुघलांनी घेतला. त्यांनी निजामशाहीतील महत्वाचे किल्ले लोहगड आणि त्रिबक जिंकून घेतले. यावेळी राजपुत्र मुराद आणि खान खानात यांच्यात मतभेद निर्माण झाले. तेव्हा अकबराने खान खानात याला उत्तरेत बोलावून घेतले आणि त्याच्या जागी अबुल फझल याला दक्षिणेत पाठविले. त्याने मुघली संघर्ष अधिक तीव्र केला. त्याचवेळी बंडखोर नेहगखानाने अहमदनगरवर हल्ला करून किल्ला जिंकण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला. दरम्यानच्या काळात राजपुत्र दानियल आणि मुघल सैन्याने अहमदनगरवर जोरदार हल्ला केला. खजुरकडे पलायन केले. मोगल सैन्याने किल्ल्यावर तोफांचा मारा सुरू केला. मुलांनी लावण्याचे काम सुरू होते. चाँदबिबीच्या दृष्टीने ही फार मोठी चिंतेची बाब होती. अनेक महिने चालणाऱ्या मुघली वेढ्यापुढे आपले फारसे चालणार नाही व मनुष्यहानी बरीच होईल, असा विचार करून तिने अहमदनगरचा किल्ला मुघलांच्या स्वाधीन करण्याचे ठरविले. परंतु ही बातमी बाहेर पडली आणि या कृत्याला विरोध असणाऱ्या विश्वासघातकी हमीदखान आणि त्याच्या सहकाऱ्यांनी राणीच्या महालावर हल्ला केला आणि १३ जुलै १६६० रोजी तिचा खून केला. त्याचवेळी मुघल सैन्याने किल्ल्याला खिंडार पाडून अहमदनगरचा किल्ला ताब्यात घेतला. निजामशाही सुलतान बहादूरशाहाला कैद करून ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यात पाठवण्यात आले... या युद्धात चाँदबिबीचा बळी जाऊन देखिल निजामशाहीचा विनाश टळू शकला नाही.

चाँदबिबीच्या मृत्यूविषयी विविध मतप्रवाह दिसून येतात. गुल इतिहासकार काफीखान याने चाँदबिबीने विहीरीमध्ये उडी टाकून जीव दिला, अशी माहिती दिली आहे. काझी शहाबुद्दीन याच्यामते चाँदबिबी व तिच्या मैत्रिणींनी 'मधली बावडी' नावाच्या विहीरीमध्ये जीव दिला. अशाप्रकारे दक्षिण भारतातील एक पराक्रमी स्त्रीचा शेवट घडून आला.

• चाँदबिबीच्या कार्यांचे मुल्यमापन :

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासामध्ये एक पराक्रमी व योद्धा म्हणून चाँदबिबीचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते.. तिच्याकडील धाडस, शौर्य, पराक्रम आणि त्याग याला इतिहासामध्ये तोड नाही. ती अत्यंत रूपवान व सुंदर होती. ऐन तारुण्यात पतीचे निधन होऊनही तिने आपले वर्तन शेवटपर्यंत निर्मळ ठेवले. विजापूर आणि अहमदनगर प्रशासनाच्या कार्यावर आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटविलेला आहे. निजामशाही वाचविण्यासाठी मुघलांशी दिलेला लढा अभूतपूर्व असा आहे. तिचा पराक्रम आणि शौर्य पाहूनच राजपुत्र मुराद याने तिला 'चाँद सुलताना' किताब देऊन तिचा गौरव केला. अनेक देशी आणि विदेशी इतिहासकारांनी तिच्याबद्दल गौरवोद्गार काढलेले आहेत. इब्राहिम आदिलशाहाने तिच्यावर कविता लिहून आपली चुलती फार देखणी होती, त्याचबरोबर तिचे रणभूमीवरील शौर्य, प्रजेविषयी कळवळा आणि इब्राहिमच्या बालपणात त्याला दिलेले मातेचे प्रेमायी माहिती दिलेली आहे. अल्लाफ हुसेन असाद बाने लिहिले आहे की, 'चाँदबिबी ही अहमदनगरची अजिंक्य स्त्री होती. त्याकाळी काही महत्त्वताना चौदविधीने जे शीर्ष दाखविले से हिंदुस्थानातच नव्हे तर सर्व जगामध्ये अलौकिक उदाहरण आहे.'

कर्नल मिडोज टेलर याने चाँदबिबीवर 'नोबल क्विन' ही कादंबरी लिहून तिची तुलना इंग्लंडची राणी एलिझाबेथ हिच्याशी केलेली आहे. तो म्हणतो, ती स्वतः साधी, प्रामाणिक, दयाळू व धार्मिक असून हिंदुस्थानामधील स्त्रियांमध्ये एक मौल्यवान व निर्दोष अनमोल रत्न म्हणून उजळत आहे.' माउंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन यानेही आपल्या 'हिस्ट्री ऑफ इंडिया' ग्रंथात चाँदबिबी ही हिंदुस्थानमधील स्त्रियांमध्ये मोठा नावलौकिक मिळवलेली स्त्री आहे, असे गौरवोद्गार काढले आहेत.

अंटोनिओ फ्रेझार याने, 'चाँदबिबीने सर्व फौज व जनता आपल्याकडे वळवून आपल्या राज्याचे संरक्षण केले. इतिहासामध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने आपले कर्तृत्व सिद्ध केले', असे लिहिले आहे.